

JRG. 9 1986
NR. 3
Iwanen pad 2

''Kroniëck''

Oudheidkundige kring Voorst

9e JAARGANG Nr. 3

Bestuur:

Voorzitter: G. Panhuis, v.d. Duyn van Maesdamstraat 71, Twello
Secretaris: M. Rattink, Kon. Wilhelminastraat 1, Terwolde, 05717 - 1767
Penningmeester: A.J. Bessels, Enkweg 9a, Posterenk
Leden: H.J. ten Hove, Tuinstraat 24, Voorst
A.H. Rengersen, Zeedijk 33, Nijbroek
R. Kloosterboer, Rijksstraatweg 5, Wilp
J. Lubberts, Kon. Wilhelminastraat 10, Terwolde

Redactieadres: J. Lubberts, Kon. Wilhelminastraat 10, Terwolde, 05717-1760

IHHOUD:

Blz. 2	Twello rond 1900	Co Hartgers
Blz. 4	De lindeboom bij de oude Loïne.	R. Kloosterboer
Blz. 5	Uit de geschiedenis van de dorpskerk van Twello, deel 4.	D. Lekkerkerker
Blz. 11	De Nijenbeek, een middeleeuwse woon toren bij Voorst.	P. Bitter
Blz. 18	Nieuwjaarswens	Het bestuur

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder toestemming van de redactie-commissie.

TWELLO ROND 1900.

Gedeelte van de Rijksweg Deventer - Apeldoorn.

In den beginne was de aarde woest en ledig, zo erg was het rond 1900 niet op den Rijksweg ter hoogte van Twello, al stonden er weinig huizen. Want aan het gedeelte wat nu de Oude Rijkssstraatweg heet, stonden een enkele villa in de omgeving van IJsseldijk en dan natuurlijk de bekende "grutterij" Havekes. Verder was de boerderij van Aalpoel ook pas in 1877 gebouwd op grond van de eerder genoemde Havekes en genaamd "de Weuste".

Verder stond op een perceel grond van de Ned. Herv. Kerk, naast de huidige AULA (rechts) een boerderij(tje) met schuur waar toen de gamilie Lammers woonde en volgens de overlevering ook een café/taplokaal moet zijn geweest. Harmen Willem Lammers van 1831 en zijn vrouw Alberdine Ganseij uit Raalte (1831) met hun kinderen Gerrit Jan van 1867 en Gerritdina uit 1863.

Waarschijnlijk heet de stamvader ook Harmen Willem geb. 24-10-1803 Terwolde. Het pand op grond van de N.H. Kerk had toen de aanduiding C.90 en is volgens de gemeente archieven afgebroken, terwijl er ook brand moet zijn geweest. Het nieuwe (de huidige AULA) kreeg toen C.90a terwijl dat naderhand wijzigde in 103, L.125 en L.193.

De woning, het z.g. "voorhuis" is altijd vrij ruim geweest, vandaar dat er dan ook steeds inwonenden waren, waarvan we als oudsten tegenkomen Derk Lijzen geb. 1842 te Zutphen en zijn vrouw Johanna uit 1844, maar de bekendste naam is voor ons nu Frderik Meeuwse geb. 19-4-1880 te Voorst en van beroep voerman en bleker, met zijn vrouw Rika Alberdina Brekvoort geb. 6-3-1886 te Diepenveen met hun kinderen IJkje van 1908 en Johan Albertus van 1909.

De overboeking van oude naar nieuwe woning vindt plaats op 12 maart 1907.

Maar eerst werd er gebouwd links van de huidige Ayla; het pand wat we nu nog noemen "Schuppers" maar voordien bakker Regterschot, terwijl het in ± 1904 als woning is gebouwd in een vrij riante uitvoering (foto's in gem. archief) waar op de foto wel het genoemde pand staat, maar nog geen boerderij/café van Lammers, dus moet de opname dateren uit de jaren tussen 1904 en 1907. Gerrit Jan Lammers kocht de grond van Henricus Wolterus Huisman of van zijn wed. Antonia Cornelia Verweerd, want in het dienstjaar 1903 wordt er succesie aangetekend terwijl de grondverkoop zo omstreeks 1904 moet hebben plaatsgehad.

Deze Huisman was Koopman en Winkelier in het dorp Twello, daar waar nu Oude-Reimerink is gevestigd en daarvoor Nijssen, naderhand heeft de fam. Huisman nog gewoond op de Flierkamp en is hij ook donor geweest bij de bouw van de R.K. Kerk op Duistervoorde.

Volgens art. 753 van de kadastrale legger beaat hij diverse percelen, bouw- en weiland en hoofdzakelijk gelegen in Twello, sectie A., B. en C.

Na de genoemde bouwactiviteiten kwam er meer leven in de brouwerij want er was reeds Wemerman en het postkantoor terwijl er zich toen ook vestigden:

Horstink de metselaar

G. van Aken klompenmaker

Gerardus Hesselink bakker

Albert Teerling kleermaker

Arend Jan Veldhoen klompenmaker (Renkum)

en de commissionnair in tabak:

Donkersloot (Kampen).

Natuurlijk was er ook de boerderij van DEMMERS maar deze familie woonde er reeds lang en kwam oorspronkelijk van het naastgelegen kleinere boerderijtje af, waar vóór 1945 schoenmaker Overbeek met de familie woonde.

Gerrit Jan Lemmers en zijn zuster Alberdina hadden dus een landbouwbedrijf en een klein café, waar volgens verhalen van oudere mensen toch wel veel gebruik van werd gemaakt, want menig karweitje op de bouw, aan de spoorlijn of in een klompenschuur werd toendertijd nat gemaakt door z.g. "iets in de flesse halen" terwijl menigeen zich het café nog goed kan voorstellen, waar bij meestal de zijdeuren werden gebruikt, maar toch ook wel de voordeur. Ook is het bekend dat Antoon van de Bolt veel hielp en ook de in huis genomen neef Jan Lammers van 1901, die huwde met Mina Hiddink.

Zoals gezegd woonde in de kamer (links) meestal een gezin of alleenstaande, zo herinneren we ons nog Neuteboom (Nötteboom), bij wie in de herfst de jongelui eikels konden brengen tegen een geringe vergoeding.

Maar in 1936 op 30 okt. overleed Gerrit Jan Lammers en werd er in 1937 een erfhuis gehouden.

Zijn zuster vertrok in 1938 naar Amersfoort, maar daar de familie van Jan Horstman reeds in 1937 het pand betrok is zij vermoedelijk eerst nog bij iemand anders ondergebracht geweest.

De woning (links) werd naderhand wat verbouwd en toen ook bewoond door de dochter van Horstman, gehuwd met van Vliet, terwijl na het overlijden van Jan Horstman, zijn weduwe mevr. Horstman-Goldenbeld het geheel verkoopt aan het Z.V. & B.F. "Voorst te Twello en wel in 1964, waarbij zij zelf de intrek neemt in het reeds eerder genoemde linker woongedeelte wat toen ook werd verbouwd.

Eerst wordt daarna de Aula verbouwd (van de schuur), tussentijds de woonruimte aangepast, gerenoveerd enz., zowel links als van de aula-beheerder. In de zeventiger jaren wordt de nog steeds bestaande rouwkamer gerealiseerd en verdere verbeteringen aangebracht als c.v., garage, bestrating e.d. Met dank aan de afd. kadaster, bevolking, interne zaken e.d. van de gemeente, verder fam. Demmers, E. Aalpoel, O. Reimerink., D. Booij, Joh. Meeuwse en anderen.

Co Hartgers, architect 10-01-1986.

DE LINDEBOOM BIJ DE LOÏNE.

Nu wij boerderij "Oude Loïne" t.z.t. gaan verlaten, leek het mij een aardige gedachte, de geschiedenis van onze lindeboom voor de boerderij te memoreren.

Deze lindeboom, die in dit jaar 1986 de leeftijd van 110 jaren viert! Deze boom hoort bij de Oude Loïne. Als zij zou kunnen praten zou er heel wat loskomen. Als kind hier geboren 2 mei 1916 weet ik niet anders dan dat zij er staat. Als kind herineer ik mij b.v. nog heel goed dat mijn broer, 7 jaar jonger dan ik, met een lang touw zo nu en dan vastgebonden werd. Waarom? Omdat Harm de gewoonte had om overal waar mijn vader heen wandelde hem na liep en dat was wel eens wat gevaarlijk als b.v. in het weiland een jonge stier liep.!

Vaak bij mooie zomeravonden zaten wij als gezin bij de lindeboom en het gebeurde nog wel eens bij een burenvizite, dat men daar ook samen zat. Als kind genoot ik mee van verhalen over gewassen, hooibouw enz., emz. Nog sterk in mijn geheugen ligt de avond van 11 april 1945, de dag voordat wij werden bevrijd. Wij zaten op een bank, vader, moeder en gezin te overleggen wat te doen met ons vee nog op stal.

Het was een soort adempauze, stilte voor wat de volgende dag zou gaan gebeuren. Op de Wilpse Klei branden 's avonds al boerderijen als fakkels. Nooit te vergeten. Wij besloten al het vee los te doen. Achteraf had dit niet moeten gebeuren.

Wij sliepen 's nachts met burenen in onze oude kelder. De andere dag 12 april 1945 brak als het ware de hel los. Ook vergeten mijn vrouw en ik nooit, dat wij toen wij trouwden en thuis kwamen wij door de burenen bij de lindeboom werden ontvangen door het buurtcomité. Ook bij droevige gebeurtenissen was de lindeboom getuige. Uitvaart van mijn ouders b.v.

Goed ik stop er mee, want er zou nog wel meer zijn te vertellen.

Nu de geschiedenis. Mijn grootvader Harmen Kloosterboer trouwde 8 mei 1875 met Everdina Kroon uit Voorst.

Laten wij nou in Voorst gaan wonen! Hij ging in het broege voorjaar 1876 of herfst 1875 wilgen knotten en nam mee naar huis 2 lindeboom plantjes, gevonden in een knotwilg. Met Everdina gingen zij samen 2 plantjes poten. Eén er van is nu de 110 jarige. Nu wij dus t.z.t. in Voorst gaan wonen schiet mij te binnen, niet onaardig te vermelden, denk ik, met ons 25- jarig huwelijksfeest zongen onze 3 kinderen, melodie van Wim Sonneveld:

Als ik in die groene weiden
Die witte boerderij zie staan.
Denk ik aan vervlogen tijden
Die zijn voorbij gegaan!

Wij zeggen, vaarwel lindeboom. Je hebt al zoveel stormen, zelfs 2 wereldoorlogen overleefd, wij gunnen je nog veel jaren.

R. Kloosterboer.

P.S. Het verhaal van de lindeboom was reeds in ons bezit, toen de najaarsstorm op maandag 20 oktober een grote tak van de lindeboom scheurde. De boom begint in de kern te rotten en moet omgehakt worden. Op 28 oktober wordt de oude lindeboom geveld. Met het vertrek van de familie Kloosterboer van de Oude Loine os ook de lindeboom weg. Het doet denken aan het liedje over grootvaders klok.
(J. Lubberts)

UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE DORPSKERK VAN TWELLO (4).

Gedurende de 15e eeuw heerste er in de IJsselstreek op kerkelijk gebied een opmerkelijke bouwactiviteit. In stad en dorp was er de drang om een bestaande kerk te vergroten en te verfraaien. Dit gebeurde in de stijl, die toen veel opgang maakte: de gotiek. Deze wordt gekenmerkt door de verticale lijn: hoogopgaande muren en ramen, wat resulteert in een gebouw met een grote ruimtewerking en een rijke lichtval.

De stad ging hierin voorop. In Zutphen werd de Walburgiskerk verbouwd tot een gotiese hallekerk (d.w.z. de zijbeuken werden even hoog gemaakt als de middenbeuk). In Deventer gebeurde hetzelfde met de Lebuinuskerk, terwijl de er tegenaangenoude 13e eeuwse Mariakerk vervangen werd door een nieuwe naar de eisen van de tijd. Zwolle en Kampen bleven niet achter. Het leek wel een onderlinge wedijver. En dat was het ook wel. De grootheid van een stad moest tot uiting komen in de grootheid van een kerk.

Op het platteland was er op dit punt ook het nodige aan de hand. Om ons tot onze regio te beperken: in Voorst werd de kerk verrijkt met zijbeuken en verlengd met twee traveeën (een travee is, van buiten gemeten, de afstand tussen twee steunberen). In Wilp ontstond door de uitbreiding een opvallend contrast tussen oude en nieuwe stijl. Onder de toren doorgaande komt men eerst in het kleine, schemerige romaanse schip en daarna in het hoge helderverlichte gotiese koor. In Twello tenslotte werd omstreeks 1450 het koor van het 13e eeuwse kerkje afgebroken en het huidige hoge gotiese aangebouwd. De kerk kreeg de vorm (en behield die tot ± 1500) die sommige oude kerken in ons land nog hebben: tussen een hoog koor en de toren een laag schip (veelal het oudste gedeelte).

Wie zo'n monumentaal gebouw bekijkt, vraagt zich onwillekeurig af: hoe kwam het eigenlijk tot stand? Wie was de opdrachtgever, wie de architect, wie de bouwvakkers? En vooral: waar kwam het benodigde geld vandaan? Er waren soms grote kapitalen mee gemoeid.

Nu was kerken bouwen in de Middeleeuwen een apart vak. Werk van deskundigen. Deze waren voor de tijd van een bouw verenigd in aparte organisatie, bouwhut of bouwloods genoemd naar de keet, dis op het bouwterrein stond. Van zo'n loods maakten de bouwmeester of architect, de loodsmeester, die het dagelijks toezicht op de bouw had, en gespecialiseerde steenhouwers, beeldhouwers, metselaars en timmerlieden deel uit. Zij trokken overal heen, waar iets gebouwd moest worden. Ongeschoolde krachten voor graaf- en sjouwwerk werden ter plaatse aangetrokken. Dit systeem verklaart het feit, dat kerken in diverse plaatsen en landen, in dezelfde tijd gebouwd, een duidelijke overeenkomst tonen in bijv. plattegrond, maatverhoudingen en welftechniek.

Niet altijd kon de bouw in enen afgewerkt worden. Zij lag wel eens stil, soms jaren lang, wanneer er oorlog was of wanneer het geld op was. Hoe ging zo'n bouw nu in de praktijk? Zijn daar concrete gegevens over? Wat de steden betreft, zijn die vragen nu wel te beantwoorden. Uit de oude stads- rekeningen en andere middeleeuwse archiefstukken krijgt men een vrij duidelijk beeld, hoe een en ander in zijn werk ging. Zie voor Zutphen bijv. het boek van Leo Lensen en Willy H. Heitling: "Stad in de Middeleeuwen". Wat de dorpen aangaat, tasten we echter in het duister. Gegevens ontbreken bijna geheel. Misschien dat nauwkeurig speuren in op dit punt nog niet onderzochte oude archieven in Deventer, Arnhem en Utrecht wat licht brengen kan.

Uit het weinige, dat bekend is, valt wal af te leiden, dat de kosten van kerk- bouw of -vergroting goeddeels voor rekening van het betrokken kerspel kwamen. Hulp van buitenaf was er soms ook. Zeker was dit het geval in Voorst.

De kerk daar behoorde aan de benedictijner abdij te Prüm in de Eifel. De heren van Prüm lieten zich niet onbetuigd, wanneer er in Voorst iets te bouwen viel. Betrof het een boerderij, dan schonken zij hun pachters de materialen. En de eerste stenen kerk daar (12e eeuw) was van turfsteen, die ongetwijfeld afkomstig was uit de steengroeven, die de abdij in het Eifelgebergte bezat. Of ook Twello, wiens kerk, zoals eerder al vermeld, bij het kapittel van Deventer geïncorporeerd was, van die binding royaal geprofiteerd heeft, weten we niet. Wel weten we, dat toen in 1522 door toedoen van Deventernaren de kerk volkomen uitgebrand was, hertog Karel van Gelre de helpende hand bood. Hij, die naast het kapittel op zijn beurt recht had de pastoor van Twello te benoemen, schonk 25 goudguldens voor herbouw van de kerk. Het was niet genoeg, want 17 jaar later moeten de kerkmeesters het laatste stuk land, dat de kerk nog bezat, verkopen om de afbouw van de toren te financieren.

Wat de functie van kerkmeester betreft: in de vroege middeleeuwen berustte het beheer van de kerkelijke goederen bij de plaatselijke geestelijke, maar vanaf de 13e eeuw nemen leken het in handen, "kerkmeester" genoemd. In elk kerspel waren er meestal twee, lieden van gegoede stand. Zij zagen er op toe, dat de inkomsten uit de kerkgoederen, pacht van landerijen en van de boerderij (de kerkhofstede) en andere bijdragen binnen kwamen, zodat zij de rekeningen o.a. voor het onderhoud van de gebouwen konden betalen. In de regel kwam genoeg binnen om de lopende uitgaven te voldoen, maar extra hoge kosten (kerkbouw), ook al konden die over een aantal, jaren uitgesmeerd worden, omdat zo'n bouw soms wel tientallen jaren duurde, gingen de begroting te boven.

Wat dit betreft hadden de kerkmeesters in de stad het gemakkelijker. In Deventer bijv. werd herstel en nieuwbouw aan de Lebuinuskerk, hoewel eigendom van het kapittel, door de overheid betaald. Ook in Zutphen was de magistraat de kerk zeer ter wille, al was het alleen al door de benodigde stenen uit de stadssteenbakkerijen tegen kostprijs ter beschikking te stellen. En als de zaak financieel toch nog niet rond kwam, was er nog een (zeer begeerde) bron van inkomsten: de verkoop van aflaatbrieven, uiteraard met toestemming en medewerking van de paus.

Wat is een aflaat? Het is een vermindering van de straf, de biechteling na de absolutie opgelegd, om voor zijn beleden zonden boete te doen. De termijn van die boete kan verkort worden. Dit betreft ook de boetedoening, die een gelovige na zijn overlijden te wachten staat in het louteringsvuur van God. In beide gevallen kan door het verrichten van een goed werk, bijv. een gift voor de bouw van een kerk, de boete termijn ingekort worden. Ja, men kon ook voor reeds gestorvenen (vader of moeder) zulk een aflaat (vermindering) verwerven. Meerdere malen, zo blijkt uit de archieven, stelde een

paus ten bate van de Walburgiskerk een aflaat verkrijgbaar. Het geld stroomde binnen. Ook van buiten de stad kwamen velen om er een te kopen. Het was een mogelijkheid, maar niet voor een plattelandsparochie. De bouw van een dorpskerk was daarvoor een te klein projekt. Intussen was elk kerspel wel verplicht regelmatig bij te dragen voor onderhoud en uitbouw van de Dom in Utrecht, de zetel van de bisschop. Hier stond dan tegenover, dat een deel van de opbrengst uit het dorp voor de eigen kerk bestemd mocht worden. Bleek het niet genoeg, dan werden de eigen parochianen aangesproken op een eenmalige extra bijdrag. Dit gebeurde waarschijnlijk markegewijs. Dit valt af te leiden uit notities in oude markeboeken van Voorst. Een voorbeeld uit het boek van de mark Tonden, gelegen onder Brummen, maar deel uitmakend van het kerspel Voorst, volgt hier:

In 1594 moest de Voorster kerk aan de noordzijde noodzakelijk gerepareerd worden.

Mogelijk was het oorlogsschade. Het was een woelige tijd. De spaanse troepen waren uit deze streek verjaagd. De reformatie begon zich doot te zetten. Van de abdij van Prüm was niets meer te verwachten. Er moest geld komen. Toen werden de kosten van het herstel van de kerk over de marken of buurschappen binnen het kerspel omgeslagen. Voor Tonden kwam dit op een bedrag van 20 daler, welke som daarna weer werd omgeslagen over de boerderijen en boerderijtjes, naar gelang hun grootte.

Nog een voorbeeld uit 1626, We lezen in het markeboek van Voorst - Noord Empe dat tot "repareren ende timmeren van onse kercke tot Voorst" enige goederen verkocht werden. Dit zal betekenen, dat markebezit verkocht werd om aan de verplichtingen ten opzichte van de kerk te kunnen voldoen. Op soortgelijke wijze zullen rond 1450 Ie kerspellieden en kerkmeesters van Twello naar wegen gezocht hebben om de vergroting van de kerk te financieren.

Maar er was nog een weg: ook niet-Twellonaren aanspreken, namelijk diegene, die binnen dit kerspel grondbezit hadden. Dit waren voornamelijk rijke Deventer burgers en de Deventer gasthuizen en kloosters.

Deze hadden in de loop der jaren door schenking of koop hier veel land en erven verworven. Deze "ge-erfden" hadden ook verplichtingen ten opzichte van de kerk. Een voorbeeld hiervan vinden we in de stadsrekening van Deventer van het jaar 1430. De kerkmeesters van Twello zijn door de schepenen van Deventer gevraagd naar de stadsherberg "de Brunenbergh", die aan het stadhuis grensde, te komen om onder het genot van een kroes bier te praten "van der wedeme (=pastorie) to Twello to tymmeren". Blijkbaar had men in Twello Deventer burgers, die daar grond bezaten, aangesproken op hun verplichtingen om bij te dragen. Iets soortgelijks gebeurt 126 jaar later. Dan is de pas-

torie afgebrand. De kerk heeft noch geld noch bezit meer. De kerkrestauratie in de voorgaande jaren heeft alles opgeslokt. Dan worden de ge-erfden uit Deventer weer aangesproken. Maar ze weigeren hun verantwoordelijkheid te nemen. Er moet met een proces bedreigd worden, voordat ze toegeven.

Tot zover iets over de financieringsproblemen van een plattelandsparochie. Tenslotte nog iets over het kerkgebouw in de gedaante, die het In het midden van de 15e eeuw kreeg. Door uitbreiding was de kerkruimte bijna verdubbeld. Er was nu ook plaats voor meer altaren. Er kwamen er twee bij, behorend bij de twee vicarieën, die in deze eeuw werden gesticht. Daarover zal in de volgende aflevering iets verteld worden. Het nieuwe koor was door zijn hoogte en rijke lichtval een ideale plaats om de mis te vieren. Vrijf grote ramen omsloten de ruimte, waar het altaar stond.

Van het middeleeuwse interieur is weinig meer over. In de N.O. hoek van het koor bevindt zich een 80 cm brede en 1.22 m hoge nis, de plaats van het sacramentshuis, waarin buiten de mis-uren de hostie werd bewaard. Hoe het er uit zag, alleen een nis met een deurtje ervoor, dan wel met een rijkversierde voorbouw, we weten het niet. De vloer van het koor was vermoedelijk met rode tegels belegd. Bij de laatste restauratie kwamen er op die plek verscheidene van dit soort tegels onder de grond vandaan.

Het oudste lithurgische voorwerp, dat zich in de huidige kerk bevindt, is het doopvont. Het stamt uit het eerste kerkje en wordt gedateerd tussen 1400 en 1425, Het is gemaakt van zandsteen. In vele gevallen werd hiervoor Bentheimer zandsteen gebruikt, afkomstig uit de steengroeven bij Bentheim, een Duits stadje, even ten oosten van Oldenzaal, zo bijv. voor het doopvont in Terwolde. In het geval van Twello kwam de zandsteen achter dieper uit Duitsland vandaan. Het vervoer geschiedde over water. Zo was Deventer aan de IJssel een stapelplaats van allerlei soorten steen.

Het doopvont in Twello is eenvoudig, zonder veel versieringen. Het is een massief blok van 91,5 cm hoogte.

Het voetstuk is vierzijdig. De schacht gaat door inspringende hoeken over in een achthoek. Daarboven het achtzijdige, diepe, gewelfde vont, met aan de bovenzijde, in reliëf, tracerwerk (versiering) met driepassen in een rondboog. (Een driepas is een versieringsmotief) bestaande uit drie elkaar snijdende cirkels, door één grote cirkel omgeven). Het vont heeft een maximale doorsnede van 93 cm, de 11,5 cm brede gladde rand inbegrepen. Al met al een zeer fors geheel. Dit heeft met de geschiedenis te maken. In de vroeg-christelijke kerk werden de gelovigen in een bassin, zes- of achtkantig, gedoopt. Daarbij werden ze ondergedompeld of staande in het bad met water overgoten. In later eeuwen kwam de kinderdoop meer naar voren. Vanaf

de 8e eeuw werd doop door besprenkeling toegestaan; een paar eeuwen later was dit de algemeen gebruikte vorm. Maar de doopvonten bleven van groot formaat, soms zeer groot formaat (in een kathedraal bijv.). Die uit Bentheim werden in de buurt van de steengroeven gemaakt. Gaandeweg werden ze fraaier van versiering. De plaats waar het doopvont in de kerk kwam te staan was, volgens traditie, bij de westelijke ingang. Gelijktijdig met het nieuwe gotiese koor werd tegen de noordmuur ervan een gebouwtje opgetrokken: de sacristie. Het was de plaats, waar de misgewaden van de priester werden bewaard en waar hij zich voorbereidde op de dienst. Door een verbindingsdeur kwam hij de kerk binnen, niet ver van het altaar. In de sacristie die in later eeuwen bij de kerkruimte getrokken werd, is nog de nis te zien, waarin in de roomse tijd zich de piecina bevond: dit was een reinigingsbekken ten dienste van de priester voor het wassen van de handen en voor reiniging van het misgerei na de dienst. Door een gootje in de muur liep het water naar een putje buiten. Mogelijk heeft de sacristie oorspronkelijk een plafond gehad. Binnen in de kerk bevindt zich namelijk aan de noordmuur onder een pleisterlaag een gedichte, door een boog overdekte 61,5 cm brede luikopening, die toegang gaf tot de kap of zolder van de sacristie. Met een ladder bereikte men het luik.

Tenslotte de opmerking dan in oostelijk Nederland de sacristie wel de "gerf-kamer" wordt genoemd. Dit woord komt van gerwen d.i. gereed, "gaar" maken, wat slaat op het gereed maken voor de dienst.

D. Lekkerkerker.

Literatuur:

Leo Lensen en Willy H. Heiling: "Stad in de Middeleeuwen".

L.A.J.W. Sloet: "De hof te Voorst"

J. Vredenberg: "Geschiedenis van Terwolde en Nijbroek"

Ada van Deijk; "Doopvonten uit Bentheim enz." Artikel in Trouw, aug. 1986

Jean Gimpel: "De bouw van een kathedraal" 2e druk 1961.

DE NIJENBEEK

EEN MIDDELEEUWSE WOONTOREN BIJ VOORST

door P. Bitter.

Inleiding.

De aanleiding tot dit artikel is een onderzoek naar een gebouw naar keuze in het kader van mijn studie.¹ Mijn keuze viel op een grote middeleeuwse woontoren die redelijk bewaard leek en waarvan weinig bekend is: kasteel Nijenbeek.

Kasteel Nijenbeek, riant gelegen in de uiterwaarden van de IJssel terhoogte van Voorst, is een tot dusverre vrijwel ononderzocht stuk architectuur. De enige gedetailleerde beschrijving ervan is een gids die in 1900 door J.H. Edelman werd geschreven. Deze heeft van alles verzameld dat er toen van het kasteel bekend was, aangevuld met vele persoonlijke waarnemingen en hypothesen. Een deel hiervan kon ik bevestigen, een deel niet. Een groot gemis bij deze gids is het ontbreken van literatuurverwijzingen, zodat ik enkele interessante berichten niet kon nazoeken, b.v. over de sloopwerkzaamheden van "1521 of 1522" en de constructie van de oostvleugel.² Maar Edelmanns werk heeft een nog groter gebrek: hij had geen oog voor zaken als metselverbanden, bouwnaden en steenformaten.

De informatie die er uit het muurwerk kan worden gehaald door aan deze details aandacht te schenken is het onderwerp van dit opstel.

Het verlies van de oostelijke vleugel, de vestibule en de bovenhelft van de traptoren betekent het ontbreken van een afgerond verhaal over deze gedeelten: er blijven diverse zaken met vraagtekens omgeven. Een zeer belangrijke bron van informatie hierover vormden de opmetingen van 1884. In het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist berust een uitstekende opmeting van het kasteel, gemeten en getekend in 1884 - volgens prof. Peeters vermoedelijk van de hand van Adolph Mulder, die toen als bouwkundige werkzaam was voor de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van Binnenlandse Zaken. Bij de vervaardiging van mijn tekeningen van Nijenbeek anno 1982 heb ik van deze opmeting gebruik gemaakt. Het onderzoek van het gebouw moest noodgedwongen beperkt worden tot de buitenzijde: vanwege de slechte staat (verrotte vloeren) kon het niet betreden worden.

Wat betreft verdere literatuur over Nijenbeek: men beperkt zich telkens tot voornamelijk genealogische informatie over de eigenaars en leenheren en het verhaal over de gevangenschap van Reinald (zie bijlagen B en C). Ik ben daarom zelf de gepubliceerde historische gegevens over het kasteel gaan verzamelen.

Dit bleek in het bijzonder voor de periode na 1599 moeilijk: ik kom weinig verder dan genealogische informatie. Hierdoor is b.v. het verdwijnen van de voorburcht zeer slecht gedocumenteerd.

Kasteel Nijenbeek is tegenwoordig van trotse burcht gedegradeerd tot romantische ruïne. Wanneer men zich realiseert dat vóór 1945 de burcht nog één der fraaiste voorbeelden van zijn soort is geweest, een vrijstaande middeleeuwse woontoren met metersdikke muren, is het toch zeer triest het huidige verval te zien en te weten dat hiervan toch veel te voorkomen was geweest.

Het verval van het kasteel.

April 1945, Canadees geschut davert over de anders zo vredige uiterwaarden. Na uren strijd wordt een Duitse post ingenomen: kasteel Nijenbeek. Bij de gevechten wordt het kasteel zwaar beschadigd. "Het kasteel Nijenbeek werd door granaten getroffen, waardoor het aanbouwsel van de toren aan de rivierkant met de wenteltrap grotendeels werd vernield en het dak geheel open kwam te liggen."⁴

Bij de beschieting was echter het hoofdgedeelte, een zware bakstenen vierkante toren, dankzij zijn buitengewoon solide constructie overeind gebleven, zij het geschonden door kogelinslagen.

Hst kasteel, dat partikulier eigendom was (en is), werd provisorisch hersteld, het dak werd vernieuwd en er konden zelfs weer bezoekers worden rondgeleid. Maar ook dit laatste restant bleef niet gespaard. Door achterstallig onderhoud verslechterde de conditie van muren en houtwerk zienderogen. Een restauratieplan van Monumentenzorg in de jaren '60 liep op niets uit. In deze tijd werd om veiligheidsredenen het kasteel voor het publiek gesloten. In de jaren '70 stortte het verwaarloosde dak in! Weer en wind kregen vrij spel in het kasteel. Een paar jaar geleden stortte het laatste (nog flink grote) muurrestant van de oostvleugel in elkaar. Het kasteel is tegenwoordig sterk in verval: water, schimmels en mossen tasten het metselwerk aan, de toren nu een metershoge begroeiing van struikgewas dat welig tiert op en in de muren. Aan de zuid- en oostzijde zijn grote delen van de borstwering door de plant wortels uitgebroken. Het kasteel is nu gevaarlijk terrein: de beheerder van het kasteel, W.J. Sonnenbsrg, vertelde mij over regelmatig vallend gesteente, vooral wanneer na perioden van vorst de dooi intreedt. Desondanks zijn er toch telkens onrechtmatige bezoekers, die het bord "Verboden Toegang" negeren en herhaaldelijk inbreken in het kasteel. Door deze gang van zaken was de beheerder zelfs genoodzaakt enkele nog resterende gewelven van de oostvleugel uit te breken omdat het instortingsgevaar voor deze ongenode gasten te groot werd! In 1901 spreekt H.M. Werner nog van "een ouden burgt, nog in volle kracht aan-

wezig en daar nog staande als een levende getuige van al die eeuwen, die vervlogen zijn".⁵ Ruim driekwart eeuw later is de burcht danig verzwakt en getuigt nog slechts van 20ste-eeuwse vernielzucht....

De ligging van het kasteel.

Kasteel Nijenbeek ligt buitendijks in één van de mooiste gedeelten van de uiterwaarden. De rivierdijk loopt aan de westzijde langs het kasteel en scheidt de glooiende, met gras en bossages begroeide uiterwaarden van de binnendijkse bossen en akkers. Meermalen in voorjaar, herfst en winter overstroomt de IJssel de uiterwaarden en het kasteel is dan geheel omgeven door water, slechts bereikbaar over een smal dammetje ter plekke van de vroegere slotbrug. Bij normale waterstand is de toren aan drie zijden door water omringd, met aan de zuidzijde een groot weiland. De IJssel stroomt een paar honderd meter ten oosten van het kasteel, dat daardoor nu wat plompverloren in de uiterwaarden staat. Dit terrein is sedert de middeleeuwen veel veranderd. In 1296 wordt het beschreven als "insulam dictam vulgaliter Nyenbeke sitam inter Ysselam & Vorst cum castro"⁶, in 1297 is er sprake van "castrum dictum Nyenbeke, situm super Ysalam iuxta Vorste in Velua, cum ipsa vnsula".⁷

Blijkbaar stond het kasteel destijds op een eiland in de rivier en stroomde de IJssel er direkt langs. Het kasteel had dus oorspronkelijk een zeer goede strategische ligging.⁸

Van de vroegere IJsselloop getuigen nog enkele kolken en glooiingen in de uiterwaarden ten zuidoosten van het kasteel. Toen de IJssel zich verlegde naar de huidige loop is de oude bedding gedeeltelijk als afwatering van de Loenense Beek (= Voorster Beek) in gebruik gebleven. Deze is tegenwoordig bij Nijenbeek nog geen meter diep meer. In 1744 beeldde Jan de Beyer nog grote zeilschepen af - is de IJssel dan nog in de oude bedding? Het in 1296 en 1297 vermelde eiland is waarschijnlijk kort na die datum met het vasteland verbonden; omstreeks 1314 wordt de IJsseldijk langs het kasteel aangelegd.⁹ Dat dit het kasteel in strategisch opzicht geen afbreuk deed, blijkt wel uit het feit dat het in 1372 in staat was een belegering door een groot leger van de Heekerens te weerstaan.¹⁰

De vroegste bouwperioden van het kasteel: periode I-III

Het hoofdgebouw van kasteel Nijenbeek is een indrukwekkende woontoren: deze is ruim 20 meter hoog, met een grondvlak van 13 bij 11,5 meter. De muren, zo'n 2 meter dik, zijn geheel van baksteen opgetrokken (formaat 29 x 14,5 x 8 cm, in de oostgevel ook 33 x 16 x 8 cm), in een staand metselverband dat bij gedeelten zeer onregelmatig is uitgevoerd. In de woontoren zijn er tegenwoor-

dig boven de kelder (met een bakstenen tongewelf) twee verdiepingen: op de 1e verdieping "Steenbergen's kamer" en op de tweede verdieping de "ridderzaal".¹¹ Bij nadere beschouwing van het metselwerk van de buitenmuren, vensters en allerlei details blijkt dat het kasteel een gecompliceerde bouwgeschiedenis heeft, die valt onder te verdelen in 5 perioden. Elke periode geeft een ingrijpende verandering van het kasteel weer.

In eerste aanleg is het kasteel lager geweest dan tegenwoordig en bestond uit een woontoren zonder aanbouwen (periode I). De toren had een gekanteelde borstwering rondom het dak. De bouwnaad van deze kantelen is nog duidelijk te zien op zo'n 2,50 meter onder de huidige borstwering. De opening was een halve meter breed, de 1,50 meter brede kanteel had geen kijkspeleten.

Deze woontoren werd vermoedelijk al snel met bakstenen van hetzelfde formaat en in eenzelfde metselverband tot het huidige niveau verhoogd (periode II). Het is niet onwaarschijnlijk dat het hoge dak en de uitgekraagde borstwering, die in 1744 door Jan de Bever zijn afgebeeld, nog de originele constructies waren. Het hoge, met leien bedekte schilddak werd in de 19e eeuw door een puntdak vervangen.

Van de vensters die er in deze perioden waren is weinig meer te zien. Op de doorsnedetekeningen van 1884 echter zien we de sporen ervan als contourlijnen getekend: op de 1e verdieping in de westgevel naast de schouw en op de tweede verdieping hoog tegen het plafond zaten gelijkvormige rechthoekige vensters, in de zuidgevel zat op de tweede verdieping op dezelfde hoogte tegen het plafond een smal hoog venster, de tegenhanger op de 1e verdieping is alleen als onregelmatigheid van de boog van de vensternis herkenbaar. In de noordgevel is aan de buitenzijde op de tweede verdieping nog de onderkant van zo'n venster in het metselwerk terug te vinden. Uit de posities van deze vensters is duidelijk af te leiden dat de vloerniveaus destijds anders moeten zijn geweest. Ik schat dat de oorspronkelijke vloeren alle ca 4 meter lager zaten. De verhoging betekende derhalve de toevoeging van een derde verdieping aan de toren. In periode III zijn de vloeren naar de huidige niveau's verzet en werden er nieuwe vensters aangebracht (hiervan is alleen het venster op de 2e verdieping in de zuidgevel bewaard). Of de tongewelven van de kelders al in deze periode zijn gemaakt (baksteen formaten), kon ik niet nagaan. Bij deze verbouwing is de 3e verdieping hoog in de kap komen te zitten - hij was nu nog maar pover verlicht door 4 kleine raampjes die vlak boven de vloer in de buitenmuur zaten (in de noordgevel zit er nog een stukje van zo'n venster. Ze zijn later vergroot maar nu alle dichtgemetseld ¹²).

In aansluiting op de nieuwe vloerniveaus zijn de muurkamers en aanbouwen van

de west- en zuigevvel gemaakt (nog met bakstenen van 29 x 14 ½ x 8 cm, zonder vast metselverband). De aanbouw links aan de westgevel bevat de zgn. "cel van Reinald", een kamertje van ca 2 bij 3 meter dat geheel in de muurdikte is uitgebroken. De "cel" is een paar decimeter uitgebouwd op een drietal steunberen. Aan de linkerkant is er later een gemak aan toegevoegd (met soortgelijke stenen maar nu in halfsteensverband). De lijst onderlangs de cel is daarbij doorgetrokken en van een nieuwe hoeksteen voorzien (de oude tufstenen hoeksteen zit er nog). Later is het gemak dichtgemaakt door de linkersteunbeer te verbreden. Rechts naast deze aanbouw is in de muur een tweede kamertje uitgebroken (met eenzelfde venster als de cel). Aan de zuidgevel van de woontoren zit links een aanbouw met op de eerste én op de tweede verdieping een gemak.¹³ Op de eerste verdieping zit rechts ernaast een muurkamer met een klein venstertje. Of deze muurkamers en aanbouwen al direct zijn gemaakt of pas jaren na de aanleg van de nieuwe vloeren valt niet uit te maken. Wel valt op dat men nog steeds met dezelfde soort bakstenen werkt als in periode I.

Ergens in één van deze perioden is de traptoren aan de noordoostkant van de woontoren aangebouwd (baksteen 29 x 14 ½ x 8 cm en - aan de oostkant - 33 x 16 x 8 cm).

De traptoren is aan de noordzijde vanaf de eerste verdieping versmald, waarbij een dunne schuine muur is aangebracht in de hoek van de traptoren en de noordgeven van de woontoren. Deze versmalling lijkt mij niet origineel. Ik denk dat deze versmalling het resultaat kan zijn geweest van een aanpassing van de trap en de doorgangen tot de woontoren aan de nieuwe vloerhoogtes van periode III. De traptoren heeft een bouwnaad met de woontoren,, zodat men kan aannemen dat hij in eerste aanleg niet gepland was.¹⁴

Het voorpleintje aan de noordkant van de traptoren is oorspronkelijk ommuurd geweest. Aan de westkant van het plein zit nog een zwaar fundament van de schildmuur, dat in verband is gemetseld met de traptoren (baksteen van 29 x 14 ½ x 8 cm). Hij is bijzonder dik, te oordelen naar een parallel niveauverschil in het plein: ca 1,80 meter. Een muur van een dergelijke dikte zal wel tot een flinke hoogte opgetrokken zijn geweest! Het noordelijk einde van deze muur wordt gevormd door een nu nog 2 meter boven het plein overeind staand muurblok van gelijke dikte (hij vormt de linkerhelft van de tegenwoordige poort). Aan dit muurblok heeft de noordelijke schildmuur aangesloten, getuige een 1,80 meter brede beschadiging aan deze kant. Naar de ligging van de oostelijke muur kunnen we slechts gissen: aan deze kant is door de rivier grond, afgekalfd en is er een steile helling ontstaan.¹⁵ Op het plein stond oorspronkelijk vlakbij de poort een waterput (deze was in 1900 al verdwenen¹⁶).

Aan de westelijke pleinmuur is met een hoek van 115 graden een zwaar poort-

fundament verbonden, gemetseld met bakstenen van 30 x 15 x 8 cm (dit steenformaat komt verder in het kasteel niet voor). Het stuk muur steekt ca 2,50 meter westwaarts uit, de breedte is vanwege het dammetje naar de huidige poort niet te bepalen, hij is tot ca 2 meter boven het plein bewaard (Hij vormt de rechterhelft van de tegenwoordige poort). Vermoedelijk is dit poortfundament, gezien het steenformaat, één van de laatste toevoegingen vóór periode IV. (Wordt vervolgd.)

Noten:

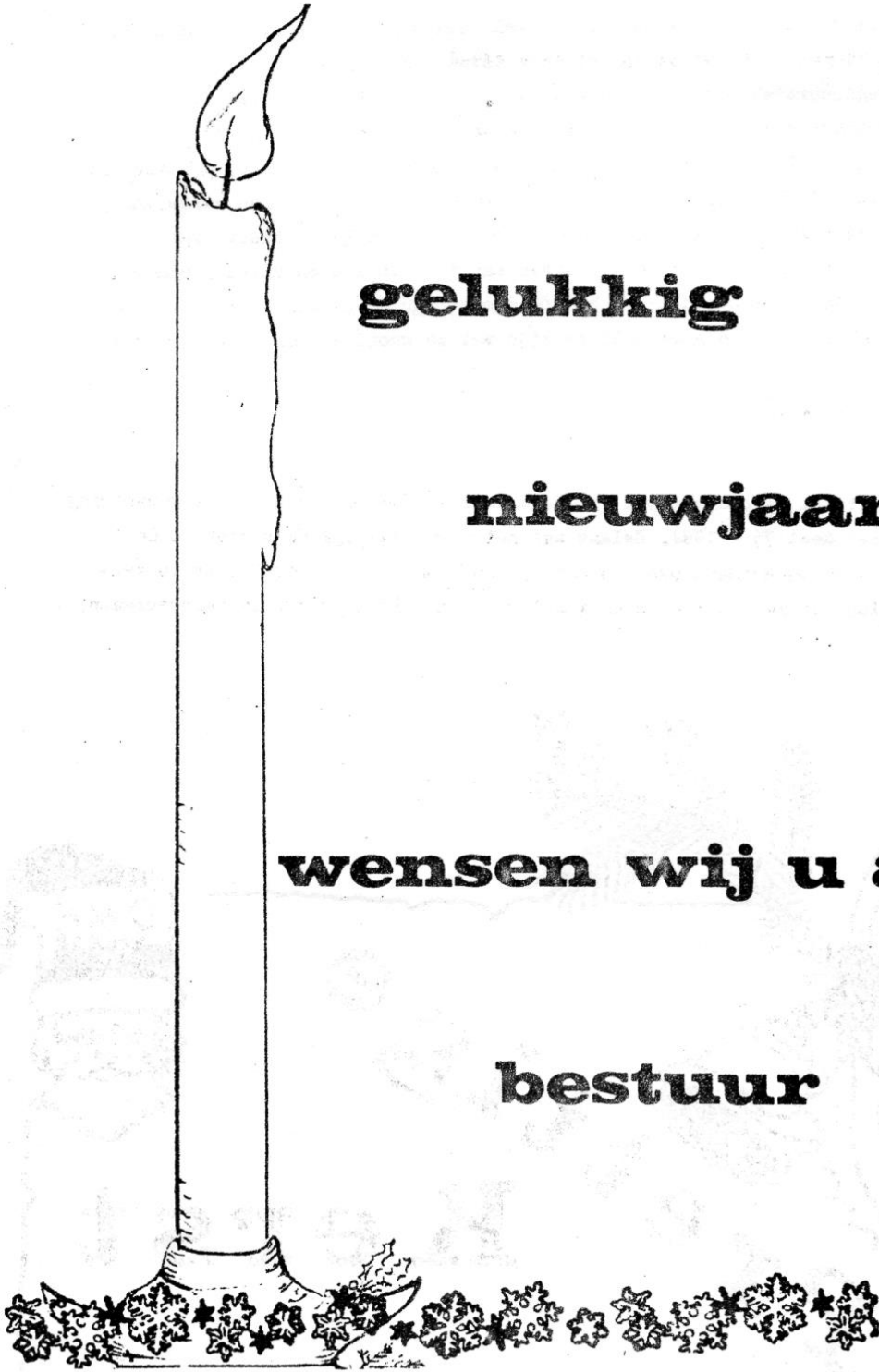
1. Prof. dr C.J.A.C, Peeters, Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam (bijvakschiptie middeleeuwse architectuurgeschiedenis, oktober 1982)
 2. J.H. Edelman, Gids voor Nijenbeek, Voorst 1900, blz. 47.
 3. -
 4. Aldus E.H. ter Kuile, J.A.L. Bom en C.J.M. van der Veken, Oorlogsschade aan monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland, publ. N.O.B, (zonder jaar), blz. 6
 5. H.M. Werner, "De Nijenbeek, een terugblik in de geschiedenis van Gelderland", Geldersche Volksalmanak 1901m blz. 65-89 (blz. 65) en 1902, blz. 85-120.
 6. G. van Hasselt, Geldersen Maandwerk, dl. 1, Arnhem 1807, blz. 173-184.
 7. L.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, 7 dln. 1830-1862, dl. I nr 52.
 8. Nog in de Tachtigjarige Oorlog is er een Deventer garnizoen gelegerd, zeer tot ongerief van de eigenaar. Een verzoek tot vrijstelling hiervan werd in 1599 goedgekeurd en het garnizoen verhuisde naar een "schip van oorlog, dat voir Nyeribeeck geleyt zal worden" (uit Van Hasselt, o.c.).
 9. Nijhoff, o.c. dl. I blz. 11
 10. Nijhoff, o.c., dl. III blz. 15, en Edelman, o.c., blz.,. 49-50. Het beleg vond in het voorjaar plaats - mogelijk speelde een hoge waterstand van de IJssel de verdedigers in de kaart.
 11. Volgens Edelman, o.c. De Steenbergens waren eigenaar van het kasteel van 1364 tot 1727.
 12. Bij de restauratie tussen 1744 en 1827-'29 zijn ze dichtgemaakt. De luiken hebben er evenwel nog lange tijd gezeten (Edelman, o.c., blz. 36)
 13. Na 1884 is de bovenhelft ervan vernieuwd met kleine bakstenen en zijn de steunberen verlengd.
 14. De traptoren was even hoog als de woontoren van periode II. Hij zou eventueel wel in periode I boven de woontoren kunnen hebben uitgestoken, maar
-

dit lijkt mij minder aannemelijk. Wellicht was er in periode I een wenteltrap binnen in de woontoren of iets dergelijks.

15. De veronderstelling van Edelman, o.c., blz. 56-58, dat Nijenbeek zich riviervierwaarts zou hebben uitgestrekt en dat hier sterke buitenwallen waren (die in 1522 zouden zijn gesloopt) is volgens mij nergens op gebaseerd. Ik betwijfel of dergelijke constructies zo spoorloos kunnen verdwijnen. Toch is deze kant van het kasteel niet van raadsels ontbloot: wat te denken van het gebruik van baksteen van 33 x 16 x 8 cm uitsluitend aan deze zijde? Bovendien lijkt het fundament van de zuidmuur van de oostvleugel in verband gemetseld te zijn met de woontoren met baksteen van 29 x 14 ½ x 8 cm.
16. Edelman, o.c., blz. 27.

Dit artikel is overgenomen uit Bijdragen en Mededelingen van de vereniging "Gelre" deel 75 - 1984. Helaas was het niet mogelijk de bijbehorende foto's en tekeningen over te nemen. Met dank aan de heer Bitter en vereniging "Gelre" voor toestemming tot publikatie in ons verenigingsorgaan.

gelukkig

nieuwjaar

wensen wij u als

bestuur